

מאמר ג

האם אנו היום באתחלתא דגאולה לספר קול התור או לא

דברי חזקוני

בזמן האחרון הופיע בארץ ספר חדש "קול התור" המיוחס לר' הלל שקלובר זצ"ל תלמיד רבינו הגר"א זצ"ל, ויסודו לבאר סדר הגאולה, קיבוץ גליות, ובנין ירושלים. ואם כי יש לפקפק בהרבה דברים שמה, נראים הדברים שיש שם גם כמה דברים מפי רבינו הגר"א זצ"ל.

והנה יסוד שיטתו שמבאר שם באריכות היא, דגאולה העתידה צריך אתערותא דלתתא, לבוא לארצינו הקדושה ולעסוק שם בתורה ותפלה ועבודת הבורא ית"ש בכוונות מיוחדות שמסר רבינו הגר"א זצ"ל לתלמידיו, ומפרש שבכל בית ובית ממש שבונים שם כה"ג מקרבין בכך הגאולה, והעיקר לגור בירושלים עיה"ק וללחום שם נגד הס"מ, שפרס כנפיו ר"ל בעיר הקודש, ולכן אין רצונו בקדושה שמה ומעכב לעלות, אבל יש להתגבר על המכשולים ולעלות שמה, ולדעתו בגאולה כה"ג באופן טבעי דהיינו ברשות העכו"ם ששולטים כבימי כורש, כובשים בית אחר בית מהס"מ לכח קדושה. ובוזה מתגלה לן בחינת משיח בן יוסף, ונינצל מגוג ומגוג ונגיע מהר לנסים גלויים ולתקופת משיח בן דוד.

ורב אחד שהדפיס ספר הנ"ל עם הגהות וספר משלו, מטשטש ומערבב הדברים עד שלדעתו אור ה' רבינו א"ז הגר"א זצ"ל לאומי שדרש לעמול ולפעול למדינה עצמאית, מביבוש ירושלים ומלחמת ששת הימים ואסור לסגת מהגבולות וכו' הכל מוצא בתוך ספר הזה, ולדעתו מעכשיו מי יבוא אחרי רבינו הגר"א זצ"ל לחלוק ח"ו על דברי קדשו.

והנה העלים עין שבספר "קול התור" גופא מפורש שלא כדבריו ואעתיק כאן כמה דוגמאות:

(א) בריש פרק שני כותב "ולכן המלחמה בערב רב היא המלחמה הכי קשה ומרה, ועלינו להתגבר בכל שארית כחינו במלחמה זו, וכל מי שאינו עוסק בפועל במלחמה נגד הערב רב נעשה ממילא שותף לקליפת הערב רב, ויהיה מי שיהיה מוטב לו שלא נברא, עיקר כח הערב רב הוא בשערי ירושלם" וכו'.

(ב) בריש פ"ה כותב "את כל זאת חובה עלינו לדעת ולהבין מראש בעבודתינו הקדושה למען קיבוץ גליות ובנין ירושלים, לדעת מראש שבמדה שעבודה הקדושה הזאת תגדל ויגבר הסט"א להפריע ולהכשיל בנשקו העיקרי שהוא עקירת האמת וכו' ואנחנו נדע כיצד להילחם נגדו בזה לעומת זה וכו' ועל ידי גאולת האמת וקידוש ש"ש וזה נכלל בכוונת הפסוק מלחמה לה' בעמלק מדור דור".

(ג) בפרק ראשון מביא להדיא שהגאולה תלויה בלימוד חכמת הקבלה ועל ידי זה תתגלה קימעא קימעא תורת משיח צדקינא והיא תורת ארץ ישראל.

(ד) בפ"א שם — קיבוץ גליות תלוי בזכות קיום מצות התלויות בארץ, ותכלית עבודתינו בקיבוץ גליות להעביר כח הטומאה מהארץ ולהעלות כנסת ישראל מעפרא וכו'.

(ה) בפ"ג שם מפרש שלא לה מתלמידיו שראה הגר"א זצ"ל בהם סימנים מובהקים שהם ראויים ורצונם חזק לעלות לקודש גילה להם הרמזים וכו' הרי דבעי סימנים מובהקים שהם ראויים וגם רצונם חזק.

(ו) בפ"ה מבאר שצריך שבע מדריגות: השתוות, התעלות, התכללות, התטהרות, התחדשות, התגברות והתייחדות, ובלאו הכי אינו מאנשי אמנה ואין שום תקוה ח"ו לעבודת אתחלתא דגאולה, כי לא חרבה ירושלים אלא בשביל שפסקו ממנה אנשי אמנה וכו', כוונתו מבואר שדרש צדיקים כאלו דוקא להרחיב גבולות הארץ ולפעול לאתחלתא דגאולה.

והנה כוונת רבינו הגר"א זצ"ל מבואר שדרש מתלמידיו והיינו המיוחדים שבהם שהכיר שהם ראויים לחיי קדושה בארץ הקודש, לעלות ארצה ולהכניע שם הס"מ בעבודות שונות, והיום בעו"ה

מעט מאד עובדים כאלו, ובמדה שנמצא היום יהודי בעולם בכסופין דקדושה לעלות ולהתקדש ולהתטהר באוירא קדישא, בודאי יעלה ומצוה רבה בידו, שבאופן כזה עלו תלמידי רבינו הגר"א ובעש"ט זצ"ל בברכה ועידוד רבותיהם, ולדעת רבינו הגר"א זצ"ל צריך שבע מדריגות שנביא להלן, ואז הם מרחיבים בכך הקדושה ומגרשים הס"מ והם בבחינת משיח מזרעו של יוסף, והלואי שיעזור ה' ונמצא היום כאלו ובודאי נשמח בביאתם!

אמנם מה עשה הרב כשר בספרו "התקופה הגדולה" ברבינו אור ה' הגר"א זצ"ל? הוא בלבל טשטש ועירבב דבריו, וכאלו רבינו זצ"ל לאומי שדרש מכל אחד לעלות ארצה כדי להביא בכך הגאולה, שזהו בחינת משיח בן יוסף לעסוק בגאולה בדרך הטבע, ומצא סמוכין בדברי רבינו זצ"ל למדינת ישראל, מלחמת ששת הימים, ושלטון החילוניים וכדומה, דברים אשר אין להם שום קשר לתורת רבינו זצ"ל, רק כל תאותו ורצונו הכניס בדברי קדושה של רבינו זצ"ל.

והנה ברצוני להדגיש קודם שעיקר אמיתת הספר "קול התור" רפיא בידן, ויש להסתפק טובא באמיתת הדברים, ואם הכל יצא מפי רבינו הלל זצ"ל תלמיד הגר"א זצ"ל, וחוששני טובא שצאצאיו שהיו דרשנים הוסיפו דברים, אבל לא אוכל להחליט בזה דבר, היות שאין לי הכתב יד, ועיקר הדבר שתלמידי הגר"א זצ"ל בגולה שלא זזו מביתו של הגר"א זצ"ל לא שמעו מזה מאומה אומר דרשוני, וגם מעורר חשד הא דנאמן ביתו הגר"ח מוולוז'ין זצ"ל לא ידע וסיפר מזה מאומה. וכן יש דברים בענין הגאולה שמקובל מפיו להיפך, אבל אני דן גם לפי הספר שפירסם, ומ"מ נראה בעליל שהרב כשר היפך לגמרי כוונת הספר כדי להשביע רצונו שאנו היום במה שיש לנו מדינה עצמאית לבד בשלב מתקדם דגאולתינו וכמו שנבאר להלן.

והאמת שדבריו מופרכין מיניה וביה, שאם באמת דעת רבינו הגר"א זצ"ל בדברי המחבר, שמשנת ת"ק עד תש"נ הם אתחלתא דגאולה, ויש לפעול לרבוי עולים שבזה משתלם והולך הגאולה, למה לא עידד אלא המיוחדים שבתלמידיו, ולא עודד כל בית ישראל לעלות, ואפילו רובא דרובא דתלמידיו וב"ב לא עלו, ואם לדעתו משנת ת"ק זהו הדרך להביא הגאולה, הלוא אם בכך נביא ונקרב

המשיח, הוה ליה להרעיש עולמות לצעוק לכל בית ישראל לעלות ארצה שבזה יביאו המשיח, רק האמת שבדק ומצא מי ראוי לעלות, ולהם ציוה לעלות ולתקן לגרש הס"מ מהארץ, ובמיוחד מעיר הקודש, ולפי המחבר "קול התור" בקי היה בשורש נשמה של כל אחד מישראל, ומצא בתורתנו הקדושה גופא שמו וקורות של כל אחד, ומי כמוהו לידע ולהורות מי ראוי וצריך לעלות ארצה לעסוק כאן בדרך הטבע והיינו במעשה בני אדם בהרחבת הקדושה ובבחינת משיח בן יוסף להכין הדרך למשיח בן דוד.

ושיטת רבינו הגר"א זצ"ל לדעת "קול התור" מקורי ביותר, והיינו לדעתו אם הגאולה מסיטרא דימין והיינו "אחישנה" לא צריך שום אתערותא דלתתא, אבל מאחר שלא זכינו לכך, ואנו עומדים כבר על סף משיח צדקינו היאך שיהיה, אף שהשמאל גבר ר"ל ושולט, מצא לנכון לשלוח שלוחים מיוחדים בעלי עבודה לגור בארץ הקודש ולתקן שם כמה תיקונים. ובהרחבת הקדושה כה"ג כאתחלתא דגאולה שנגרש הס"מ מארץ הקודש, נקרב בכך הגאולה, והוה בחינת משיח בן יוסף, בעבודתו ברבוי יחידי סגולה במקום משכן הס"מ לגרשו ולסלקו, ובזה נוכל להקל ממלחמת גוג ומגוג וצער חבלי משיח. ומשנת תק"נ מצא לנכון להתחיל בהאי עבודה גם בארץ הקודש, להכין בכך הגאולה בגדר משיח בן יוסף, ואשרינו אם נזכה גם בזמנינו היום להמשיך בעבודת משיח בן יוסף, בצדיקים ולומדי תורה בהכנות וסגולות הראוים לכך.

אמנם מחבר דילן תפס דרך אחר, וכאלו גם בביאת הס"מ גופא ר"ל מקרבים הגאולה לדעת הגר"א זצ"ל, והיינו בהקמת שלטון שמיאנו בתוקף להזכיר שם אלקינו ית"ש בהקמתו, והם בעצמם הלוא מודים בעו"ה שאינם קשורים ואין רצונם לחוק כלל כתורתנו הקדושה, והיאך נימא שבזה לשיטת הגר"א זצ"ל הדרך לגאולתנו, ולא ידע מה שידוע לכל בר בי רב, ומפורש בספר "קול התור" גופא כמה וכמה פעמים, שבעבודה נגד הס"מ ובחזוק האמונה הוא שמקרבים הגאולה והוה אתחלתא דגאולה, והוה דרך משיח בן יוסף, ליחידי סגולה שזכו לשבע מדות הנחוצות להאי תיקון וכמבואר להדיא בדבריו.

וב"קול התור" (בפ"א) מסביר עוד שכל עבודת קיבוץ גליות בנין ירושלים והרחבת יישוב ארץ ישראל להחזרת השכינה, כל עיקר העבודה וכל פרטיה ופרטי פרטיה נאחזים ביעודו ותפקידו של משיח דאתחלתא, משיח הראשון משיח בן יוסף שהוא הכח הנסיי המסייע לכל פעולה הנעשית באתערותא דלתתא בדרך הטבע, וכוונתו מבואר שאנו בדרך הטבע פועלים בקנ"ו תכונות דמשיח בן יוסף באתערותא דלתתא ברשיון האומות כמ"ש, והקב"ה ברחמיו כשיגיע הזמן יביא משיח בן דוד בדרך נס. ולפי הספר גראה שדעתו לחזק מצות יישוב ארץ ישראל אפילו לקנין וחזקה כמשמעו ובלבד שהכוונה רק לחיי קדושה ולהלן נבאר מזה.

והרב כשר טשטש כל דברי הגר"א זצ"ל ותלמידו וכמו שנבאר, וכדאי להביא כאן קצת דוגמאות מדבריו, ואלו יעידו על השאר:

(א) הרב כשר מביא מדברי "קול התור" שבקיבוץ גליות יגבר הסט"א, והיות שעיקר שאיפת הסט"א לעקור את האמת וכו' ובהיות שהסט"א יודע שתכלית הגאולה היא גאולת האמת וקידוש ה' הבא עם קיבוץ גליות ובנין ירושלים וכו', ומרכזו של הס"א בירושלים וכו' ומפרש המתבר שנתכוון בכך למלחמת האומות היום נגד האיחוד דירושלים עם מדינת ישראל שנעמוד נגדם.

האם יש נותן טעם לפגם והבל יותר מזה? וכוונתו פשוט ללחום שם נגד כח הטומאה שמתגבר ללכוד אדם ברשתו.

(ב) הוא מביא עוד מהספר, שאם יש עיכובים אין לסגת אחור, וכוונתו מבואר שבדרך לקדושה ומלחמה נגד הס"מ יש לפעמים עיכובים ומכשולים, אבל זה לא יפריעו ולא יסוג אחור, ומחבר שלנו מפרש שכוונתו בכך לא לסגת אחור מהשטחים שנכבשו בששת הימים.

(ג) הרב כשר מביא מקול התור שארץ ישראל יבנה בצדקה כי רצה הקב"ה לזכות את כל ישראל הקרובים והרחוקים וכו', ומפרש הרב כשר שהרחוקים היינו נמי ברוחם מן התורה, ומכשיר בזה צורת הגאולה דבזמנינו, ובדבריו מגלה פנים בתורה שלא כהלכה, שכל בן דעת מבין שכוונתו לאלו הרחוקים מהארץ, ומשתתפים בבנין בנדבת ידם ולא ח"ו ברחוקים מן התורה.

(ד) הרב כשר מביא מהגר"א זצ"ל שאמר שאם יבואו ששים רבוא בפעם אחת כחו גדול ושלם, מאז תשתלם מיד הגאולה בדרך נסית, וע"ז מבאר הרב כשר בששים רבוא נוסדה בגס מדינת ישראל, ובששים רבוא זכרים יותר מבני עשרים הנס דששת הימים. ואני מוסיף ושואל שהגר"א זצ"ל הלוא מפרש להדיא שאז בדרך נס תשתלם הגאולה, ולפי דעת הרב כשר צ"ל באמת שלדעת הגר"א זצ"ל נשלמה כבר בהאי נס הגאולה ח"ו, רק כוונת הגר"א זצ"ל ברור (אם דברים אלו באמת יצאו מפיו) שבדרך קדושה, והיינו כמו בימי יציאת מצרים, או אפילו בימי עזרא שבאו עם נביא בכוונה להתטהר ולבנות בית קדשינו, גם היום אם יגיעו ששים רבוא בדרך הטבע אבל היינו שכולם יראים ושלמים בכוונה טהורה נזכה מיד לגאולה שלימה, ולא כבזמנינו שבעו"ה המצב נורא ואיום וד"ל.

והנה ברצוני להוסיף כאן עוד נקודה אחת, שבימי הגר"א זצ"ל ברוסיא היו כאלו שהתנגדו לגמרי לרעיון יישוב הארץ בזמן הזה, אפילו מי שהוא במדריגה עליונה וכוונתו בלתי לה' לבדו להתקדש ולהתטהר ולעלות שם בעבודת הבורא ית"ש, שלדעתם הגלות עונש וגזירה מן השמים ומחוייבים לישאר עד שיבוא משיח צדקינו, ורבינו הגר"א זצ"ל וכן גדולי החסידות דחו האי שיטה בשתי ידיים, ולדעתם אין להניח הס"מ בארצינו הקדושה, רק השרידים אשר שם ה' עליהם ונכספה נפשם לעבוד שם הבורא ית"ש בתורה ותפלה, לבכות ולהתאונן על בית קדשינו ותפארתינו יש לחזקם ולעודדם לעלות, וישראל בכל מקומות פזוריהם צריכים לעזור תלמידי חכמים הללו, ועל אלו המתנגדים לגמרי לרעיון יישוב הארץ בזמן הזה, שופך מחבר "קול התור" אפו וחמתו, ולדעתו מואסים בארץ חמדה, והם נסחפו בחטא המרגלים, וזהו מעשה שטן לעכב הגאולה שעולים כאלו מקרבים הגאולה כו'.

והמחבר שלנו ממציא שכוונתו בכך לגדולי ישראל שמתנגדים לקיבוץ גליות דמדינת ישראל, ואתחלתא דגאולה בזמן הזה, דבר שלא עלה על דעת המחבר "קול התור", שלא ידע כלל משלטון חילוניים, רק דיבר מהמתנגדים לאתחלתא דגאולה בדרך הקדושה בקיבוץ גליות מעט מעט, ולדעתו הם מואסים בארץ חמדה כהנ"ל.

והוא מוסיף והולך ממדריגה למדריגה, ולדעתו הגר"א זצ"ל נתכוון במה שאמר למיוחדים שבתלמידיו לא לאחר את המועד, כי בהר ציון תהיה פליטה, רק לעשות בקיבוץ גליות כהנ"ל, מפרש המחבר שלנו שרמז להם על השואה האיומה שבדורינו שנהרגו במיתות משונות ואכזריות ששת מליון יהודים ובהר ציון תהיה פליטה, וכאלו בזמנו בכה וזירזם לכך מפני החורבן מאה וחמשים שנה אחר כך, ולא פירש בפשיטות שכוונת רבינו זצ"ל לזרז תלמידיו יום אחר יום לא לאחר המועד, שמא לא יזכו לעלות כלל ח"ו, ובציון ובירושלים תהיה פליטה באחרית הימים, ולדעתו בכחם להחליש כח הס"מ ולכן זירזם לעלות, ולאלו וכיוצא בהם שעוסקים בקיבוץ גליות בדרך הקדושה וכאתחלתא דגאולה לא יאונה כל און רק בהר ציון יזכו לפליטה לעולמים.

ואני שמעתי מגדול אחד זצ"ל שאמר על אלו שתולים השואה על הגדולים שלא ציוו לעלות ארצה, שבעצם עיקר כוונתם לדבר ח"ו סרה על מלכו של עולם, שהוא עילת העילות וסיבת כל הסיבות, היאך הניח שואה כי האי, אבל מתביישים לדבר עליו, וע"כ בחרו לדבר בקדושים, והאמת שאנחנו לא מבינים כלל דרכי ה' אפילו לפרט, למה אחד עני ואחד עשיר, אחד בריא ואחד חולה, לאחד ילדים ולאחד אין ילדים, לאחד טוב ולאחד צדיק ממנו רע, וב"ש משפטיו בדור האחרון לציבור בית ישראל שהם בעו"ה תהום רבה, אי אפשר לנו להבין בשכלינו, ונחכה עד שיבוא שילה ונראה בעינינו שהצור תמים פעלו וכל דרכיו משפט.

ועכשיו נציין עוד, שבתקופה מסויימת עוד לפני קום התנועה הציונית כלל, נחלקו גדולי עולם זצ"ל בעיקר מצות יישוב הארץ בזמן הזה, רוב גאוני ליטא ופולין החזיקו ועודדו מאד התיישבות גם בשדות וכרמים, ובלבד שתהא בקדושה ובשמירת המצות, וללחום נגד כוחות הטומאה בכל תוקף ועוז, ומאידך גיסא היו כמה גדולים שלדעתם היום בגלותינו, ארץ הקודש אינו מקום עבודה ומלאכה, ראוי ליחודה אך ורק לעבודה בקדושה בתורה ויראת ה' טהורה, ובארה"ק הגה"ק הגרי"ל דסקין זצ"ל והגרי"ח זוננפלד זצ"ל, וכן החפץ חיים זצ"ל, והרבה אדמו"רים תמכו בהתלהבות גם ברעיון

התישבות אבל בדרך שביארנו דוקא, ולפי "קול התור" נראה שגם דעת רבינו הגר"א זצ"ל להתרחבות בקדושה בכל אופן גם בקנין בתים ושדות ובלבד שתהא בקדושה, ואולי ממנו קיבלו תלמידיו השראה להאי שיטה, ומאידך גיסא היו קצת רבנים וצדיקים בעיקר מאונגריין וגאליציה שהתנגדו ובחרו בדרך האחרון. ובספר "תיקון עולם" מביא באריכות מכת"י כ"ק האדמו"ר מלובויטש רבי יוסף יצחק שנייערסון זצ"ל שהוא גם מתנגד לעודד ולתמוך בבנין הארץ ולרבני ישראל ואדמו"רים לעסוק בישיבות ות"ת בארץ וגולה לבד, ולרוב התמיה מחבר שלנו ר"מ כשר מביא כאלו האדמו"ר זצ"ל מאלו שסוברים שהמדינה אתחלתא דגאולה!

ואין ברצונינו כאן להרחיב בזה הדיבור, שמכמה בחינות נשתנה היום המצב מהקצת אל הקצת, מצב הפרנסה וכלכלה היום בארצינו הקדושה ב"ה קל יותר, ויש ב"ה הרבה מרכזי תורה וקדושה, ומאידך גיסא לפעמים עלולים לסחוב לשמאל ויש הרבה נסיונות, ובזמנינו כל החלטה בזה לעלות או גם לא לעלות, ח"ו עלול להיות קשור בפיקוח נפש, וכל אחד מחליט כפי כיסופי נפשו, ולמקום שקשור יותר לחיי קדושה ולשמירת תורתנו הקדושה, והעיקר שלא לתור אחר לבבו שגאולתנו העתידה כבר נגמר והולך בזה לבד שיש לנו היום ממשלה חילונית עצמאית.

והנה המחבר הרב כשר טוען שמצא גם איזה כתב יד מתלמידי רבינו הגר"א זצ"ל כאלו עד שנת תש"נ הבעל"ט הגאולה טבעיית ומאז יהיה בדרך נס, ואני מאמין שאין זה מתורת רבינו זצ"ל ולא מתלמידיו, והגר"א זצ"ל השביע למי שמבין מדבריו הקץ דבן דוד שלא לגלות, וכן בשאר הענינים לא גילה זמנים. ואנו מצפים כל יום ויום ממש לישועה דרך נס, והקב"ה שהוא בעל הרחמים ומכיר צערינו בגלותינו הוא יחיש גאולתנו וירחם עלינו, וסדרי הגאולה או הזמן לא קבלנו בדיוק. ומי שיהדע לא מספר ומי שמספר לא יודע, וכן אנחנו לא נקבע אם מלחמת גוג לפני משיח או לאחר. דבר אשר הנשר הגדול הרמב"ם בסוף הלכות מלכים לא הכריע בזה. וכן אם מלכות אדום או ישמעאל יתגברו, והסדר היאך ינקום ה' נקמתו מהעמים אשר ציערו בית ישראל ושתקו בצרתם, דרכי ה' נסתרות. ואנחנו נמשיך

והנה הארכת קצת בענין זה, ולא מפני שרצוני לפגוע אישית בהרב כשר רק אש קדחה באפי שלדעתי חילל בדבריו כבוד קדושת א"ז רבינו הגר"א זצ"ל, ולא אוכל להתאפק ולשתוק, ואם כי להרב כשר דרך אחר לגמרי. ובספרו כאן רצונו שנברך מכאן והלאה בחנוכה ופורים שעשה נסים לאבותינו בימים ההם ובזמן הזה (כואו) כדי לכלול בתוכו הנסים דמלחמת ששת הימים, ובהגדה של פסח פירסם שביליל פסח היום ראוי לחמש כוסות כקצת ראשונים, ולכוון בכך לנסים דהקמת המדינה, איהו בדידיה ושיטתו, ואנן בדידן, והקב"ה יאר לנו בתשכת גלותינו שנכיר עין בעין רוב גדולתו בנסים גלויים בקרוב.

ולע"ד ביארתי היטב שיטת רבינו הגר"א זצ"ל, שעלינו לעסוק
היום באתחלתא דגאולה, והיינו בהרחבת הקדושה בכל פינה ופינה
בארצינו הקדושה ובמיוחד ללחום נגד הס"מ ובפרט בעיר הקודש,
וזהו זכות גדול מאד גם לאחינו שבגולה לעזור לנו בזה, ולשיטת
רבינו הגר"א זצ"ל זהו סגולה נפלאה להם ולנו להקל בכך ייסורי
חבלי משיח, וכולנו נלחם יחד נגד הס"מ שמתחזק והולך בארצינו
הקדושה עד שמגיע לשערי כותל המערבי וכמבואר להדיא בספר
"קול התור", ואם נעבוד במסירות נפש ה' יהיה בעזרינו ונזכה
בקרב למשיח צדקינו אמן! ע"כ.

אני מאמין באמונה שלמה בביאת המשיח ואף על
פי שיתמהמה עם כל זה אחכה לו בכל יום שיבוא;

ובסוף הדברים רצוני לציין שאם פגעתי ח"ו שלא כדין במאמרי כאן בכבוד אחד מישראל אבקש ממנו הסליחה, ואם הדברים לא רצויים הכחנה רצויה, שלדעתי פסקים ודברים שפורסמו ברבים אנו מחוייבין להוקיע ברבים דוקא, ואם אשמע שזכיתי שעל ידי פרסום מאמרים אלו, הכנסתי אפילו בלב קורא אחד בקודה דאמת אשמח בחלקי והיה זה שכרי. ואני מקוה שחברות כאלו

